

փար է տալիս Կոչիբեյը՝ սուլթան Մուրադ IV-ին ուղղած իր հայտնի ուղերձում.

«...Կարճ ասած, այսպիսի կեղեքումներ և հարստահարություններ դեռ չէին կատարվել ոչ մի երկրում, ոչ մի պետության մեջ: Եվ, սակայն, եթե մահմեդական երկրի բնակչությունից մեկն ու մեկը ենթարկվում է նույնիսկ ամենաթեթև հարստահարության, ահեղ դատաստանում դրա պատասխանատվությունը կրեն կնի տիրակալի և ոչ թե նրա պաշտոնյաների վրա, և տիրակալը չի կարող արդարանալ տեղեկների տիրոջ առջև, ասելով՝ ես իմ հպատակներին հանձնել էի այս մարդկանց: Սովից մեռնողների հեկեկանքներից փրկվում են տների պատերը, իսկ կեղեքվողների արտասուքները՝ խեղդում են կայսրությունը կորստյան ալիքների մեջ: Անհավատությունից աշխարհը չի կործանվի, այլ կանգուն կմնա իր տեղում, իսկ հալածանքներով [կանգուն] չի մնա»<sup>13</sup>:

XVI—XVIII դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները լի են տրտուռներով ու հայ ժողովրդի ծանր վիճակի նկարագրությամբ: Այդ հիշատակարաններում հաճախակի կարելի է հանդիպել այսպիսի տողերի. «Ե դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ի նեղութիւնս ի տառապանս ի այլասեռից ազգաց, զի զամենեսեան շարչարեն և նեղեն, տուժեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և այլ ազգի-ազգի վշտաւք տանջեն»<sup>14</sup>:

1642 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում կարահիսարցի գրիչ Մանուելը գրում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է «ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ընդ բռամբ ածեալ աշխարհս ընդ շարաշուք և ընդ մարդախողով և ընդ գազանադէմ աղդին նետողաց (թուրքերի), զոր ազգի-ազգի նեղութեամբ և շարչարանօք և հարկապահանջութեամբ կեղեքեն և աւերեն զաշխարհս, և ոչ ուստեք հասանի օգնութիւն, ոչ յերկնէ և ոչ յերկրէ, ոչ այլ ուստեք»<sup>15</sup>:

### 3. ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրության մեջ բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբերի.

1. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին շարիաթի վրա և 2. Հարկեր, որոնք հիմնվում էին սովորույթի վրա:

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին հետևյալ հարկերը՝ աշար կամ ուշր (տասանորո), խարաջ և քիզի: Այս շարիաթական հարկերի հիման վրա տարբեր ժամանակաշրջաններում ու տարբեր տեղերում նշանակել ու գանձել են բաղմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր (համաձայն թուրք ուսումնասիրողների տվյալների՝ ավելի քան ութսուն):

Հայկական նահանգներին վերաբերող կանոնամասների համաձայն աշատեղ գոյություն ունեին ֆեոդալական ռենտայի բոլոր երեք ձևերը՝ աշխատա-

<sup>13</sup> Ц. Д. Смирнов, Кочибей Гемюрджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции, СПб., 1878, էջ 249.

<sup>14</sup> Մատենադարան, ձեռագիր № 4796, էջ 433բ:

<sup>15</sup> Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, հատ. II, վենետիկ, 1914, էջ 321:

վճար, բնավճար, դրամավճար, Բայց բոլորից շատ տարածված էր բնավճարը, որի մեջ հիմնականում մտնում էին ուշըր կամ աշտոր, խարաջը, բահրան և սալարիեն:

Ուշըր կամ աշտորը թուրքերի մոտ նշանակում էր պետության կամ ֆեոդալ-կալվածատերերի օգտին մուսուլման ռայաթից վերցված բնատուրքը, բերքի  $\frac{1}{10}$  չափով (երբեմն՝ ավելի): Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող օսմանյան կանոննամաներից պարզ երևում է, որ ուշըր գանձել են ոչ միայն մուսուլման ռայաթներից, այլև ոչ-մուսուլմաններից, տվյալ դեպքում՝ հայերից<sup>16</sup>:

Խարաջը ոչ-մուսուլման բնակչությունից դանձվող հիմնական հարկն էր: Տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան վավերագրերում խարաջ տերմինի տակ հասկացվում էր ջիզյան (գլխահարկը):

Բահրա բառացի նշանակում է մաս, բաժին: Այսպես էր կոչվում հողային ռենտան, որը վճարում էր գյուղացին կալվածատեր-ֆեոդալին կամ պետությանը՝ տարեկան բերքի  $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{3}$ -ի չափով:

Սալարիե-սալարըլը՝ պարսկերեն սալար բառից է, որը նշանակում է առաջնորդ, հրամանատար, պետ: Այսպես էր կոչվում այն հարկը, որը գանձվում էր գյուղացիությունից պետական պաշտոնյաների օգտին:

Հատկապես ծանր հարկ էր Արևմտյան Հայաստանի բնակչության համար ջիզյան (գլխահարկը): Ջիզյա էին պահանջում ոչ միայն տեղի բնակիչներից, այլև տվյալ վայրից հեռացածներից և, նույնիսկ, մեռածների հաշվով, եթե նրանց անունները դեռևս չէին հանվել հարկացուցակներից:

Ձևականորեն օրենքը պահանջում էր հաշվի առնել հարկատուի նյութական վիճակը: Հարկատուները բաժանվում էին հարուստների (ա՛լա), միջակների (էվսատ) և աղքատների (էդնա), սակայն կյանքում այդ սկզբունքը գրեթե չէր կիրառվում:

Մինչև XVI դարի վերջը ջիզյաի չափը եղել է 25-ից մինչև 70 ալչե: XVII դարի սկզբին այն հասել է 250—300 ալչեի, դառնալով բյուզնդում առաջացող ճեղքվածների փակման կարևորագույն միջոցներից մեկը:

Եթե պետությունը դրամի կարիք ունենար,—գրում է XVII դարի Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակին քաջատեղյակ մի ֆրանսիացի ուսումնասիրող,—ապա հարկի այս տեսակը (ջիզյան) կրկնապատկվում էր<sup>17</sup>:

XVI—XVIII դարերում ոչ-մուսուլմանների համար գլխահարկ էր նաև իսփենջը, որը գանձվում էր բոլոր գյուղացիներից, անկախ այն բանից՝ նրանք հող մշակո՞ւմ են, թե՞ ոչ: «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ դավթարում» մատնանշված բոլոր տեսակի հարկերի մեջ իսփենջը առաջնակարգ տեղ է դրավում:

XVI դարի երկրորդ կեսից սկսած, հատկապես դարի վերջերից, խիստ ավելանում են թեքյալիֆ-ի դիվանիյե (պետական պարտավորություններ) կամ, ավելի հաճախ, թեքյալիֆ-ի շակիա (արտակարգ հարկեր) կոչվող տուրքերը:

Պատերազմների ժամանակ թուրքական ղեկավարող շրջանները հպատակներից գանձում էին ևս մի հարկ՝ իմդադ-ի սեֆերիե (օգնություն ար-

<sup>16</sup> St'a O. L. Barkan, Kanunlar, էջ 60.

<sup>17</sup> Ebascl Ellas, Etal actuel de l'empire ottoman, հատ. Ա, Փարիզ, 1792, էջ 232 և հաջ.

շալմանքի կարիքների համար) անունով: Կային նաև իմդադ-ի շիհադիե (օգնություն սրրադան պատերազմի համար), բեդե-ի նուդուլ (իջևանելու փոխարեն) և այլ անուններով հարկեր, որոնց չափերը սահմանված չլինելով՝ կախված էին ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների կամայականություններից:

Արևմտյան Հայաստանում տարածված երևույթ էր պարհակային աշխատանքը ֆեոդալի օգտին: Ռեսմ-ի ըրգադիե էր կոչվում գյուղացու պարհակային աշխատանքը տալու մեջ մի քանի օրվա սահմաններում:

Ռեսմ-ի ըրգադիեն էրգանի քաղաքի Կանունամեի մեջ անվանվում էր ռեսմ-ի մուշակ (գյուղացու, մշակի հարկ): Ռեսմ-ի մուշակը տարեկան վեցօրյա ձրի աշխատանք էր ֆեոդալի օգտին կամ դրա փոխհատուցումը դրամով՝ տարեկան 24 ալչեի սահմաններում: Շերանց (հայերի) ըրգադիեի հարկը մեկ շնչին տասներկու մուշակ էր, որ մեկ օրը վեց օսմանյան ալչեի հաշվով՝ քառասունչորս ալչեի է հավասար: Վերցնում են երկու մասով՝ գարնան սկզբին և հունձքի ժամանակ<sup>18</sup>:

Պատերազմի ժամանակ բնակչությանը ստիպում էին աշխատել բերդերի, ճանապարհների, շինարարության կամ վերանորոգման վրա: Այդ մասին են վկայում XVI—XVIII դարերի հայերեն ձեռագրերի բաղմաթիվ հիշատակարաններ<sup>19</sup>: Այսպես, 1556 թ. ոմն Հուսեյն փաշայի հրամանով Վանի և Արճեշի բնակչության անվարձահատույց աշխատանքով մեկուկես տարվա ընթացքում կառուցվեցին ռազմական ամրություններ:

Այս բոլոր արտակարգ կոչված հարկերն ու պարհակային աշխատանքները գյուղացիությանը հասցնում էին ժայրաստիճան աղքատության: Պետության նահանգներում, — գրում է թուրք պատմագիր Մ. Սելանիկին, — արտակարգ հարկերը հպատակ ժողովրդին հասցրին այն բանին, որ նրա համար զգվելի դարձավ այս աշխարհը և այն ամենը, ինչ գտնվում է այստեղ:

Դրամով գանձվող հարկեր էին՝ ռեսմ-ի բազ (հարկ այգու համար), ռեսմ-ի բոստան (հարկ բանջարանոցի համար), ռեսմ-ի կովան կամ ռեսմ-ի կովվերե (հարկ մեղվաբուծության համար), ռեսմ-ի աղնեմ (հարկ ոչխարաբուծության համար), ռեսմ-ի արուս (հարկ ամուսնության համար) հարկերը:

Բացի այս բոլորից, գյուղացիները պարտավոր էին կատարել «նվիրատվություններ» իրենց ֆեոդալին զանազան մուսուլմանական տոների առթիվ և այլն:

Հայաստանի հարավ և հարավ-արևմտյան մասերում հարկերը գանձվել են, ինչպես այդ մասնանշված է Բիթլիսի վիլայեթի Կանունամեում՝ Քերդերի սովորության համաձայն: Գյուղացիությունից գանձված ապօրինի հարկերի քանակը այնքան շատ էր, որ դրանք «բռնությունների շարան» են կոչվում<sup>20</sup>:

Քաղաքային ազգաբնակչությունից գանձվող հարկերի մեջ էական տեղ էին գրավում առևտրից գանձվող հարկերը: Կանունամեների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պետությունը հարկեր էր գանձում փաստորեն բոլոր ապրանքներից՝ ինչպես տեղում գնված ու վաճառվածներից, այնպես էլ տարանցիկ առևտրից: Հարկերը կոչվում էին բաշ (մաքս), բաշ-ի բազար (շուկայական հարկ), թամդա-ի սիյահ (սև կնիք), բաշ-ի բու-

<sup>18</sup> Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 87:

<sup>19</sup> Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 6278, էջ 449—450, 466, 472—473 և այլն:

<sup>20</sup> Տե՛ս «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», էջ 86—87:

զուրզ (մեծ բաշ՝ տարանցիկ առևտրից գանձվող հարկ), ռեսմի-ի իհտիսաբ (հաշվառուի օգտին գանձվող հարկ) և այլն:

#### 4. ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայաստանի քաղաքները և արհեստագործությունը մեծ հարված ստացան XVI դարում և XVII դարի առաջին երեսնամյակում մղված թուրք-պարսկական պատերազմներից:

Նախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոններ հանդիսացող քաղաքների մեծ մասը (Խլաթ, Մուշ, Արճեշ և այլն) ղրկվել էին միջազգային իրենց կապերից, հետադիմել և գրեթե չէին տարբերվում գյուղերից<sup>31</sup>:

Պատմական Հայաստանի այս մասերում աչքի էին ընկնում միայն Բիթլիսը (Բաղեշ) և Վանը: Առևտրա-արհեստագործական խոշոր կենտրոններ էին նաև էրզրումն ու Երզնկան:

Շարաֆ խանի վկայությամբ, Բիթլիսում եղել են մոտ 800 խանութներ ու արհեստանոցներ, իսկ է. Չելեբու վկայությամբ այդ քաղաքն ունեցել է 40 հազար բնակիչ, 1200 խանութ և քարաշեն մի մեծ, ծածկված շուկա:

XVII—XVIII դարերում Թուրքիայում արհեստագործական արտադրության ամենախոշոր կենտրոնը Կոստանդնուպոլիսն էր. այստեղ հաստատված արհեստավորության մեծագույն մասը կազմում էին հայերն ու հույները: Կենցաղային իրերի, ինչպես և աշխատանքի գործիքների արտադրության պահանջները բավարարվում էին տեղական արհեստագործական արտադրությամբ: Գրեթե նման պատկեր էր տիրում նաև Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում՝ Վանում, Երզնկայում, էրզրումում և Դիարբեքիրում:

XVI—XVII դարերում Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքները վերածվել էին ռազմական ամրոցների ու քաղաքացիական վարչության կենտրոնների: Արհեստագործական արտադրությունը, որը կարգավորվում ու տնօրինվում էր պետության կողմից, պետք է նախ և առաջ բավարարեր բանակի, պալատի ու ֆեոդալների պահանջները: Արևմտյան Հայաստանում նշված դարերում առավելապես զարգացած էին արհեստագործության հետևյալ ճյուղերը՝ մետաղամշակման հետ կապված արհեստները, գործվածքների արտադրությունը, գորգագործությունը, կաշվի արդյունագործությունը, բրուտագործությունը և քարակոփությունը:

Արտադրողական ուժերի զարգացում է նկատվում Արևմտյան Հայաստանի այն քաղաքներում, որոնք գտնվում էին ավերիչ պատերազմների ոլորտից դուրս, տարանցիկ առևտրի մայրուղիների վրա. դրանցից էին՝ էրզրումը, Երզնկան, Թոխաթը: էրզրումի մասին Տավերնիեն դրում է. «Այստեղ կան շատ քարավանատներ: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխաթը հանդիսանում է Թուրքիայի տարանցիկ մեծ առևտրի կայաններից մեկը»: Ուշագրավ են Թոխաթի մասին նրա գրանցած տողերը. «Հատկապես նկատելին Թոխաթում այն է, որ այս քաղաքը հանդիսանում է դեպի Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկը: Այնտեղ անվերջ գալիս են կարավաններ Պարսկաստանից, Դիար-

<sup>31</sup> Տե՛ս „Chêref- nâme“, հատ. Բ, մասն Ա, էջ 220—221, 222—223 և հտն.: